

מדינת ישראל
משרד החינוך
מינהל חברה ונוער
אגף של"ח וידיעת הארץ

החלילן מנחל חלילים

מנחל חלילים דרך נחל שורק (עיינות תלם) עד ליפתא

הזרעים בדמעה ברנה יקצרו (תהלים קכ, ה)

נחל חלילים, צילום: רונית בין

היש"מ מותאם לסדנת "ההר ערש האומה"

מאת: אלעד שלמה

עריכה: רונית בין

עריכה לשונית: אפרת חבה

תשע"ו, 2016

רח' הנביאים 30, בניין ארלדן, ירושלים, 91911, טל': 02-5603190/1, פקס': 02-5602054

אגף של"ח וידה"א – inbalba@education.gov

קובץ זה מכיל קישורים גם לאתרים חיצוניים שאינם אתרי משרד החינוך.

תוכן אתרים אלו, לרבות הפרסומות הכלולות בו, הינו באחריות בעלי האתרים ואינו באחריות משרד החינוך.

החלילן מנחל חלילים

מנחל חלילים דרך נחל שורק (עיינות תלם) ועד ליפתא

הזרעים בְּדַמְעָה בְּרִנָּה יִקְצְרוּ (תהלים קמו, ה)

רצועת ההר, שבה עובר גם נחל חלילים, אינה נוף ההווה בלבד, כי אם גם נוף היסטורי עתיק יומין. מסלול היש"מ, העובר בנחל חלילים ובעיינות תלם ומגיע לכפר הערבי הנטוש ליפתא, חושף את תולדותיו של אזור ההר ואת התהפוכות שעבר מאז ראשית התנחלות בני ישראל בהר ועד ימינו. במסלול, חוברים יחדיו אתרי עתיקות ושרידים ארכיאולוגים, שרידי חקלאות עתיקה, טרסות, בוסתנים נטועים, מערות טבעיות ומערות קבורה מימי הבית הראשון והשני, חורש טבעי, מעיינות, שרידי יישוב יהודי מתחילת המאה ה-20 וכפר ערבי נטוש.

שרידי החקלאות שבמסלול מדגימים את החקלאות המסורתית שהתקיימה בהר ופותרים צוהר אל העבר – אל חיי היומיום של אבותינו בהר: כיצד התמודדו עם תנאי האזור במשך אלפי שנים וכיצד הכשירו אלפי דונמים רבים של מדרגות חקלאיות שבהן גידלו בשיטת הבעל זיתים, גפנים ושאר עצי ארץ ישראל. במימי מעיינות השכבה עיינות תלם ועין ליפתא השקו התושבים את החלקות החקלאיות בשיטת השקיית השלחין.

המתקנים החקלאיים הם עדות לתרבות החומרית שהתקיימה בהר מאז תקופות ימי המקרא. השפעתה של התרבות החומרית על התרבות הרוחנית¹ של עמנו ניכרת עד היום ובאה לידי ביטוי בשבת, בחג ובמועד, בניבים ובמטבעות לשון.

מרכזיות החיים בהר בחיי האומה בשנות הגלות ניכרת בכיסופים לארץ ישראל, לירושלים, למערת המכפלה ולקבר רחל שבהר המרכזי (יהודה ושומרון). געגועים אלו הם שהובילו לבסוף לייסוד התנועה הציונית ולהקמת מדינת ישראל בארץ ישראל.

לצד הכרת ההתיישבות הקדומה בהר ולצד הבנת הזיקה שלנו למורשת התרבותית של עם ישראל שעוצבה בהר, עלינו להיות ערים למציאות באזור זה כיום, מציאות שהיא מקור לדיון ולדילמה עבור החברה הישראלית.

¹ **תרבות רוחנית**: מכלול החגים, המועדים, הטקסים, התפילות, הסמלים, השפה והמנהגים המאפיינים תרבות.

חבל ארץ: הרי ירושלים.

משך זמן היש"מ: כ-7 שעות (ללא נסיעה).

אורך מסלול ההליכה: כ-6 ק"מ.

מפה: מבואות ירושלים (הפרוזדור), הרי יהודה, צפון השפלה – מפה מספר 9.

נקודת התחלה: כיכר חלילים במבשרת-ציון, רחוב דרך הראל פינת רחוב השלום (בתחנת האוטובוס שבצמוד לגינה "פארק הראלי"). נ"צ 214498/634673 (רשת חדשה).

נקודת סיום: חניון ליפתא (מי נפתוח), ביציאה המערבית למחלף גבעת שאול מכביש בגין לכיוון דרום, נ"צ 218911/633215 (רשת חדשה).

עונה מומלצת: כל השנה.

מגבלות

1. כשנחל שורק זורם, לא ניתן לצעוד לכיוון ליפתא. במקרה כזה יש שתי אפשרויות: להזמין את האוטובוס אל הכניסה ליישוב מוצא או להמשיך את המסלול ממוצא לכיוון מאגר המים של בית-זית. במקרה זה, האוטובוס יאסוף את הקבוצה בבית-זית.
2. לאחר ירידת משקעים, ייתכן שהלשכה לתיאום טיולים תחסום את המסלול עקב חשש להחלקות.

דגשי בטיחות

- ההליכה בשביל המסומן בלבד.
- אין להיכנס לבתים הנטושים שבליפתא.
- אין לצעוד אלא בשביל האופניים של נחל שורק ולא בכביש.
- בעת מעבר בדרך כורכר, יש לנהוג על-פי הנחיות חציית כביש (זהירות, משאיות חוצות את הדרך!).
- אין להיכנס למעיין שבליפתא.
- בעת ההליכה בכביש השירות שבסוף המסלול, יש ללכת בזהירות, להיצמד לימין ולצעוד בטור. זהירות – משאיות חוצות!
- יש להיזהר ממכוניות נוסעות בעת ההמתנה בחניון ליפתא.

דרגת קושי: קל (יש לשים לב לעלייה החדה לכיוון חניון מי נפתוח שבסוף המסלול), אינו בר-נגישות , למעט המסלול בין עיינות תלם למורדות הכפר ליפתא).

מקורות מים לאורך המסלול: אין.

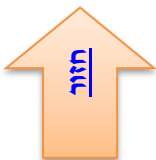
אתרים בתשלום: אין.

מה ביש"מ

1. תיאור המסלול
2. מפת היש"מ
3. תיאור האתרים שבמסלול
4. מהלך הפעילות ביש"מ
5. המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ
 - מפת התנחלויות השבטים (1)
 - צופים אל המרחב (2)
 - אתר את המתקן (3)
 - ניבים וביטויים בשפה העברית (4)
 - צמחים ועצים שבמסלול (5)
 - אגדת החליל (6)
 - היווצרות מערה קרסטית (7)
 - היווצרות מעיין שכבה (8)
 - זהה את האתר (9)
 - שעון פגישות (10)
 - מעגל של"ח (11)
 - מהו מעגל של"ח
6. תנ"ך
 - דברים יא, י-יא
 - דברים יא, יד
 - יהושע יז, יד-יח
 - יהושע יח, טו
 - יהושע יח, כו
 - שופטים ב, י
 - ישעיהו ה, א-ו
7. ביבליוגרפיה מומלצת
8. קישורים אינטרנטיים נוספים

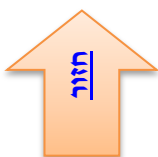
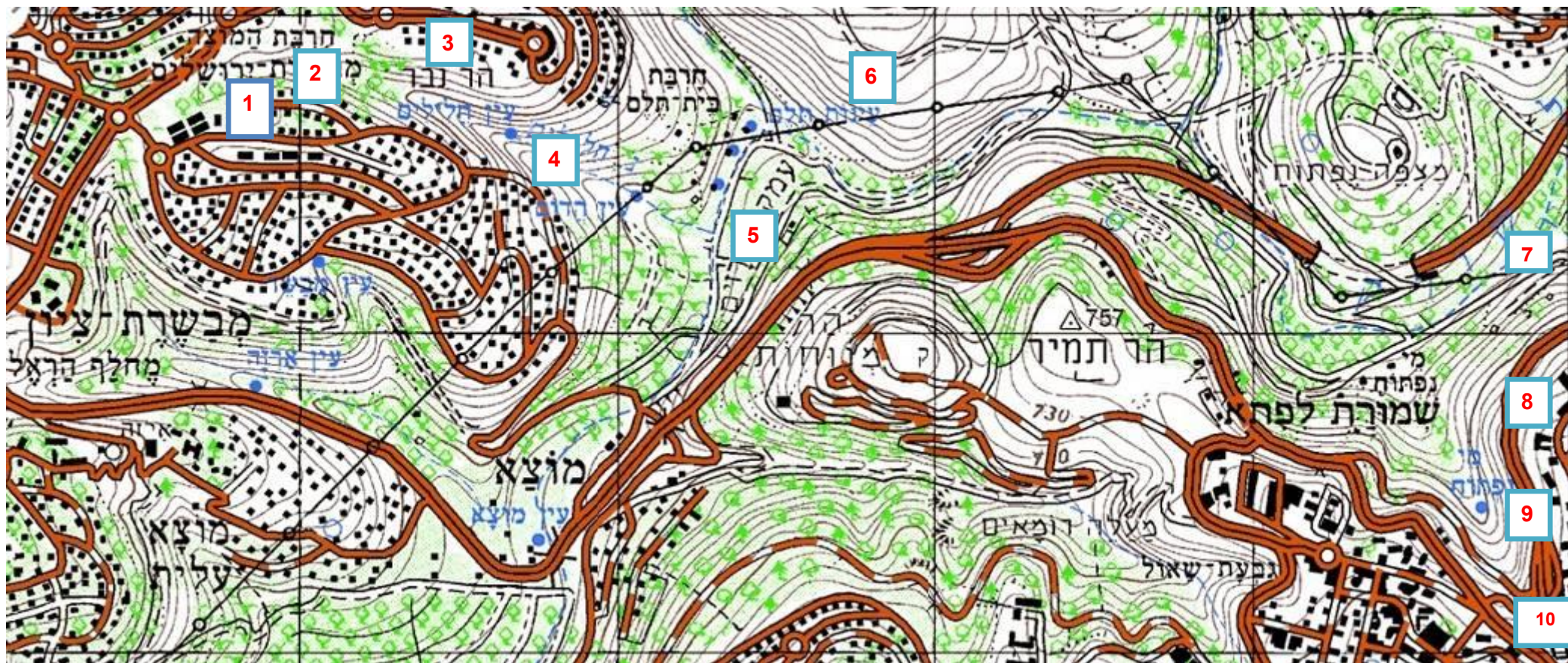
תיאור המסלול

תחילת המסלול בכיכר חלילים **שבמבשרת-ציון (1)**, מעברו הצפוני של הכביש, **ברחבת עפר גדולה**. נלך בשביל המסומן בסימון שבילים ירוק עד התחברותו אל הנחל. נפנה לכיוון צפון (בשביל לא-מסומן) אל **מערת קבורה (2)**. מהמערה נמשיך בשביל (הלא-מסומן) לאורך צלע ההר – כאשר שכונת חלילים מצפון לנו (מי שישים לב יראה סימון ירוק ישן המציין שהמסלול עבר כאן בעבר) – עד אשר נגיע אל **חירבת המוצה**, הקרויה על שם עיר שנחלת שבט בנימין (**יהושע יח, כו**), שבה **מתקנים חקלאיים (3)** שונים, כגון: **בורות מים, גתות, מקוואות טהרה מימי בית שני**. נרד בשביל שבקצה המזרחי של חירבת המוצה אל נחל חלילים ונתחבר שוב לשביל המסומן בירוק. נפנה מזרחה – נוכל להבחין בטרסות חקלאיות שנבנו על גבי הסלע הטבעי במדרונות שמעלינו. נתקדם במסלול עד **למערות הקרסטיות (4)** של הנחל. המשכו של המסלול יביא אותנו לנחל שורק, לשילוט של הקק"ל המורה על **נקודת צומת (5)**. בנקודה זו, נפנה צפונה ונצעד במסלול המסומן בכחול עד **לעיינות תלם (6) שבעמק הארזים**. מעיינות תלם נתחבר לשביל האופניים, הנמצא צפונית-מערבית למעיינות, ונצעד לאורכו לכיוון מזרח. בדרך, נעבור מתחת לגשר כביש 9 החדש ונגיע עד לנקודה שבה נחל שורק פונה לכיוון צפון-מזרח. בנקודה זו, נוכל להבחין בבתי הכפר הערבי הנטוש ליפתא הנמצא למולנו. נלך בכביש מרחק של 300 מטר לכיוון צפון-מזרח ונפנה דרומה בשביל המסומן בסימון **כחול (7)** העולה לכיוון ליפתא. נטפס בו עד **לבתי ליפתא הישנים (8)**. נמשיך במסלול לכיוון **עין נפתוח (9)**, הוא **מעין ליפתא**. נמשיך בכיוון דרום לחניון ליפתא ולמי נפתוח, בדרך נעבור באתר החפירות של הרכבת המהירה בין ירושלים לתל-אביב. **נקודת הסיום (10)** בחניון ליפתא.

מפת הישי"מ

מתוך: [עמוד ענן](#)

תיאור האתרים שבמסלול

מבשרת-ציון (1)

מועצה מקומית מבשרת-ציון נוצרה מאיחוד היישובים מבשרת-ירושלים, מעוז-ציון א' ומעוז-ציון ב' למסגרת מוניציפאלית אחת, שקיבלה את השם מבשרת-ציון – שילוב השמות מעוז-ציון ומבשרת-ירושלים.

בשנת 1951, הוקם היישוב מעוז-ציון א' כמעברה לעולים יוצאי כורדיסטאן ועיראק. אחר כך היה ליישוב בעל אופי כפרי שבו משקי עזר. מרבית התושבים עבדו במחצבה שהייתה בחלק הדרומי של היישוב.

בשנת 1954, הוקם מעוז-ציון ב' ממזרח למעוז-ציון א' ואף אותו אכלסו עולים מכורדיסטאן. שני היישובים נקראו שנים רבות גם בשם קסטל.

בשנת 1956, הוקם היישוב מבשרת-ירושלים מעברו הצפוני של כביש ירושלים-תל-אביב ואוכלס על-ידי עולים מצפון אפריקה.

שלושת היישובים תוכננו כיישובים בעלי אופי כפרי שבהם בתים בני קומה אחת ומשק עזר לידם. בשנת 1963, אוחדו שלושת היישובים למועצה מקומית אחת.

האוכלוסייה החדשה שהגיעה ליישוב החל משנת 1978 היא ברובה אוכלוסייה חילונית שיצאה מירושלים בחיפוש מפלט משאון הכרך, אך עדיין חיפשה את קרבת העיר כמקור פרנסה ושירותים. היום בתי היישוב גובלים בנחל חלילים ומקיפים אותו – כך ש עם הזמן הפך לשמורת טבע בתוך היישוב.

נחל חלילים (2-5)

תחילתו של הנחל במבשרת-ציון וסיומו באזור עמק הארזים. שמו של הנחל ניתן לו, כנראה, בשל המערות החלולות שעל גדותיו.

בגדה הצפונית של הערוץ, נמצאים שרידי יישוב קדום. אפשר להבחין בפתחי מערות קבורה, בגתות, בבורות מים ובשרידים נוספים. שרידים אלו והמדרגות החקלאיות (טרסות) הרבות המתגלות באפיק הנחל ועל גדותיו מעידים בבירור על קיום יישוב קבע במקום בעבר.

לאורך הנחל צמחיית חורש ים-תיכוני: אלון מצוי, אלה ארץ-ישראלית, חרוב, אלת המסטיק, סירה קוצנית, קיסוסית קוצנית, זלזלת הקנוקנות, וכן צמחיית סלעים אופיינית: כתלה חריפה, טבורית נטויה, בלוטה גלונית ועוד. לצד אלו יש שרידי צמחייה שנטע האדם: שקד, זית, רימון וגפן.

מערת קבורה (2)

מערת הקבורה (תמונה) שימשה לקבורת המתים של היישוב הקדום המוצה. המערה נמצאת בקצה העיר, בחלקה המערבי, ורחוקה מההתיישבות העירונית. אפשר לראות את הסיתות שיצר את המערה

ואת תעלות הקבורה והמאספה. מערת הקבורה כאן מתאימה לצורת הקבורה בימי בנית שני – קבורה פרטית.

מתקנים חקלאיים (3)

היישוב הקדום מוצא התאפיין בעבודה חקלאית. זאת אפשר לראות בבירור מעצם קיומם של מתקני חקלאות רבים בתחומי היישוב וכן מהטרסות הרבות. מתקני החקלאות שימשו מעין אזור תעשייה שאליו הגיעה התוצרת החקלאית ושבנו היא נעבדה. מתקני החקלאות שאפשר לראות במקום הם: **גת**, **בית בד ובורות מים**.

מערות קרסטיות (4)

מערה קרסטית נוצרת בתהליך של בלייה פנימית של שכבות הקרקע. **בתהליך היצירה** הכימי, יש שלב שבו הקרקע צונחת ונוצרים חללים גדולים שבהם עמודי תמך. צורתן של המערות הקרסטיות, הנראות כצביר של חללים, העניקה לנחל חלילים את שמו. כן הוא נקרא כך בשל הרוח המחללת בפתחי המערות בימות החורף.

עיינות בית-תלם (6)

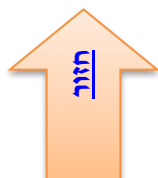
מערכת מעיינות בית-תלם המרשימה והמבנה הנטוש שבמקום הם השרידים האחרונים ל**בית-תלם** שנקרא בעבר בית תולמא. במקום היה בתחילה, עוד במאה ה-16, כפר ערבי קטן. הכפר ננטש, ונעשה ניסיון להקים במקום מפעל לייצור שמן זית (בית בד מודרני). **אהרון אייזנברג ודב קלמיקר** הם שחידשו את השימוש במקום. במקום שלושה **מעיינות שכבה** גדולים, מערכת טרסות משוחזרות והמבנה הנטוש הנראה מבין השיחים.

הכפר ליפתא (8)

הכפר ליפתא מזוהה עם היישוב מי נפתוח מהעת הקדומה, המוזכר כגבול בין נחלות יהודה ובנימין (**יהושע ית, טו**). החל מאמצע המאה ה-16, התקיימה בליפתא **התיישבות מוסלמית**. במאה ה-19, הפלאחים (חקלאים) של ליפתא הרחיבו את הכפר לשני עברי הוואדי. בזמן מלחמת השחרור, ב-1948, נינטש הכפר, ובשנות השמונים של המאה ה-20, הוא הוכרז **כשמורת טבע**. המקום מזוהה עם הספר "מישהו לרוץ אתו" של דוד גרוסמן, כיוון שחלק מקטעי הסרט שנוצא על-פי הספר צולמו בליפתא.

מעין ליפתא (9)

מעין ליפתא הוא מעין גדול ומרכזי בהרי ירושלים. המעין פועם כמעט בכל ימות השנה ומשמש מטיילים רבים ודתיים המגיעים אל המעין לרחצה ולטבילה. המעין מוזכר ב**יהושע ית, טו** בתיאור נחלות השבטים. במקום ניקבה אשר מובילה את המים אל ברכת המעין.

מהלך הפעילות ביש"מ

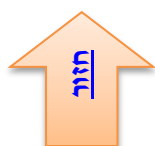
סודר	מקום הפעילות	נושא הפעילות ויעדי היש"מ	תיאור הפעילות	דגש מיוחד	הערות	זמן	ציוד מיוחד
1	מבשרת-ציון רחבה שמול תחנת ההורדה (1)	א. הצגת נושא היש"מ יעד 1 התלמיד יתרגש מנופי ההר (מתקיים לאורך כל המסלול).	א1. מה מצפה לנו היום – קישור היש"מ לסדנה והצגת המסלול. א2. חלוקה לחוליות – משימת <u>מש"צים</u> .	שם הקבוצה ייקבע בהגרלה. שמות רלוונטיים ליש"מ: באר, גת, בור, בית בד, טרסה, דגן, תירוש, יצהר. לאחר חלוקת השמות, חשוב לשאול מה משותף לשמות החוליות.		15 דק'	מפת סימון שבילים מספר 9 – פרודור ירושלים
2	מהרחבה למערת הקבורה שלט שמורת טבע נחל חלילים	הליכה <u>טבע עירוני</u> ומשמעותו	1. שמירת הטבע – ערך מוביל 2. הכללים להתנהגות בשמורת טבע.	רצוי לקרוא עם התלמידים את הוראות ההתנהגות וההתנהלות בשמורת טבע המופיעים בשלט.		15 דק'	

ספר תנ"ך <u>מפת התנחלות השבטים (1)</u>	15 דק'		ניצול הרובד הפיזי של אזור ההר. ההתיישבות בהר החלה בתקופות קדומות, והתנ"ך משמש ראייה לכך. שיוך חירבת המוצה <u>לנחלת שבט בנימין</u> .	1. תיאור קצר של <u>מערות קבורה קדומות</u> . 2. דגשים לתיאור אופן הקבורה במערה: <u>גלוסקמה, מאספה</u> – "וְגַם כָּל הַדֹּר הַהוּא נֶאֱסָפוּ אֶל אֲבוֹתָיו" (<u>שופטים ב, י</u>) 3. מדוע דווקא כאן ממקמים את מערת הקבורה. קבורה תעשה מחוץ לגבולות העיר או הכפר בגלל הטומאה ובגלל רצון להפרדה בין החיים למוות. זיהוי האתר בשטח בהתייחס לפסוק המתאר את חלוקת נחלות השבטים: <u>יהושע יח, כו</u> .	א. קבורה בתקופות הקדומות ב. חירבת המוצה יעד 3 התלמיד יקשר בין אתרים שונים בהר לבין אירועים מהתנ"ך.	3	
	10 דק'				הליכה	ממערת הקבורה לרחבת שרידי מתקני החקלאות	4
תנ"ך	15 דק'		פתרון החידות וזיהוי האתרים בשטח.	1. הרובד הפיזי בהר, בהתייחס <u>לדברים יא, י-יא</u> – פסוקים המשווים בין הארץ המובטחת ומצרים, פסוק זה משקף את תבליט השטח. 2. <u>תחרות</u> בין החוליות בניהול המש"צים: <u>צופים אל המרחב (2)</u> – חידות בציורים.	<u>תצפית</u> יעד 2 התלמיד יבצע תצפית נוף להבנת המאפיינים העיקריים של ההר.	רחבת מתקנים חקלאיים בחירבת מוצה (3)	5
	20 דק'		בזמן זה, אפשר להתארגן לקראת משימת החוליות.		ארוחת בוקר		
דפי מתקני חקלאות רמקול	30 דק'	הוראות לביצוע: <u>אתר את המתקן (3)</u>	דגשי בטיחות: זהירות מבורות פתוחים הגדרת גבולות	תחרות בין החוליות 1. זיהוי מתקנים בשטח.	אתר את המתקן (3) יעד 5 התלמיד ידגים		6

שיר קצבי תנ"ך			גזרה ברורים לפעילות הגדרת נקודת התכנסות בתום המשימה כמו כן, חשוב להראות כיצד הטרסות מממשות את חקלאות הבעל המתקיימת בהר, לעומת חקלאות השלחין, שעליה נדבר בהמשך בעיינות תלם.	2. רוקדים בגת. 3. <u>נבים וביטויים</u> <u>בשפה העברית (4)</u> <u>דברים יא, יד</u> : גידולי ההר: דגן, תירוש ויצהר. 5. הטרסה החקלאית ובור המים – ניצול של הרובד הפיזי והתמודדות עם הקשיים שבהר. <u>ישעיהו ה, א-ו</u>	קשרים בין התרבות החקלאית שיצר עם ישראל בהר לבין מאפיינים בתרבות הרוחנית של עם ישראל – מתקני חקלאות והשימוש בתוצרת.		
	30 דק'	בדיקת המשימה תעשה לפי שיקול המורה או המשי"צ. אפשרי לבדוק במהלך ההליכה.		1. משימת זיהוי <u>עצים וצמחים</u> <u>שבמסלול (5)</u> 2. צמחיית החורש האופיינית להר: <u>יהושע יז, יד-יח</u> , קושי ופתרונות בהתנחלות בני ישראל בהר .	הליכה	מרחבת המתקנים החקלאיים אל מערת חלילים	7
תלבושות להצגה				1. מקור השם נחל חלילים – הצגת מש"צים לפי אגדת החליל (6) . 2. היווצרות מערה קרטית (7) ואפשריות השימוש בה: מגורים, מחסה לעדרי צאן.	מערה קרטית	מערת נחל חלילים (4)	8
	30 דק'				הליכה	ממערת חלילים ועד עיינות תלם דרך צומת מפגש נחל חלילים עם נחל שורק (5)	9
בקבוק קטן קמח אבנים קטנות טוש	20 דק'		חשוב להדגיש כי רוב החקלאות בהר היא חקלאות בעל, זאת בשל מיעוט המעיינות בהר.	1. היווצרות מעיין שכבה (8) 2. סוגי החקלאות הקיימים, בעל ושלחין , וקישורים לסוגי החקלאות הקיימים בהר שאותם ראינו עד כה במסלול ושנראה גם	היווצרות מעיין שכבה יעד 4 התלמיד יקשר בין מאפייני הרובד הפיזי בהר לפיתוח החקלאות	עיינות תלם, חירבת תלם (6)	10

			חשוב להתייחס לבית תולמא (בית תלם) כדוגמה לניסיונות להתיישבות חדשה בהר בקרבת ירושלים.	בהמשך. 3. קישור בין הימצאותם של עיינות תלם לבין הימצאות מפעל לייצור סבון ובית בד באזור.	ההררית.		
תמונות חוט	כ- 60 דק'	ההליכה בשביל האופניים בלבד. במקביל לפעילות אתר את האתר, אפשר לחלק לתלמידים שעוני פגישות.		משימת דרך: 1. אתר את האתר (9), משחק משימות. תולים תמונות מספר של אתרים שנראה בדרך על התיקים של התלמידים. כל חוליה אשר מזהה את האתר צריכה לדווח למש"צים. כל זיהוי מעניק נקודות גם בהתאם לזמן ההגעה למש"צ. 2. שעון פגישות (10)	הליכה	מעיינות תלם עד לעלייה לליפתא	11
	10 דק'			1. חובה לעצור בנקודה זו ולקבץ את התלמידים. 2. באתר מתקיימות עבודות בנייה. כל עוד אלה מתקיימות, יש לחצות את כביש השירות בצורה מסודרת וזהירה.	הוראות בטיחות	סוף שביל האופניים, טרם העלייה לליפתא (7)	12
	20 דק'		אין להיכנס לבתיים. סכנת התמוטטות.	טיפוס לכיוון הכפר ליפתא. תשומת לב לבנייה בהר – היכן ממוקמים הבתים והיכן התקיימה החקלאות.	הליכה	עלייה לליפתא	13
	20 דק'		יש לשבת רק בתוך החצרות ולא בתוך במבנים.	ארוחת צהריים		ליפתא, באחת מחצרות הבתים	14

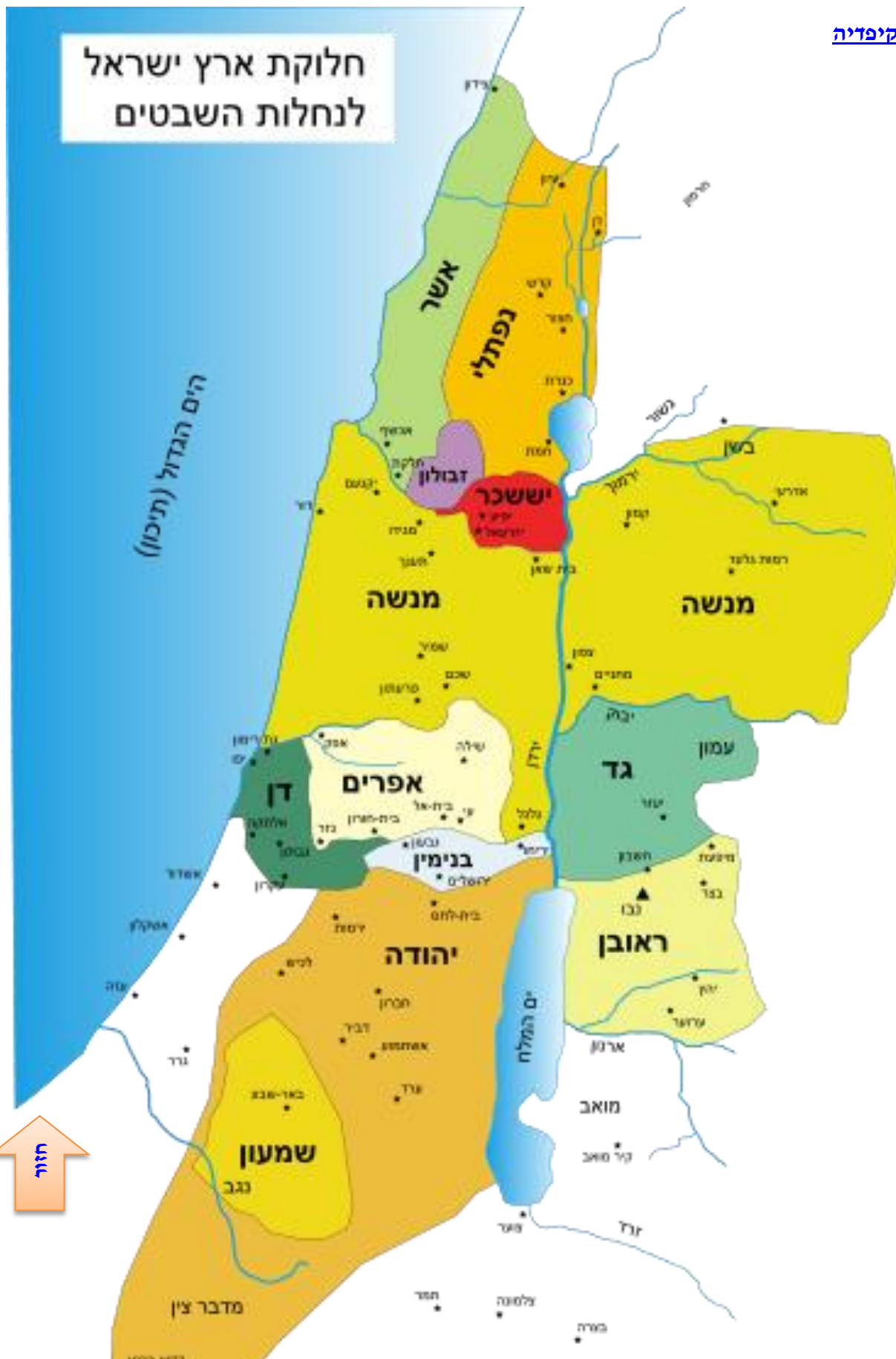
	30 דק'			<u>מעגל של"ח (11)</u>	מעגל של"ח <u>וסיכום היש"מ</u> יעד 6 בדיון בשדה, התלמיד יסביר את אחריותו לחיזוק הזיקה למורשת אבותיו המושרשת בהר כיסוד לזהותו היהודית-לאומית.	(8)	15
	10 דק'				הליכה	מחצרות ליפתא לעין נפתוח, עין ליפתא	16
	20 דק'			ישיבה במעגל וסיכום היש"מ באמצעות: 1. חזרה על המסלול ועל התכנים. 2. הגדרת הרגע המשמעותי ביותר עבורם ביש"מ והנמקה. 3. הצגת החוליה המנצחת.	סיכום היש"מ	עין ליפתא מי נפתוח (9)	17
	20 דק'				הליכה	ממי נפתוח לחניון ליפתא (10)	18

המחשות ואמצעי עזר לניהול היש"מ

מפת התנחלות השבטים (1)

מתוך: [ויקיפדיה](#)

חזור

צופים אל המרחב (2)

.1

+ היה המלך הראשון של ישראל

_____ - _____ ~~א~~

.2

+ כל העולם כולו....

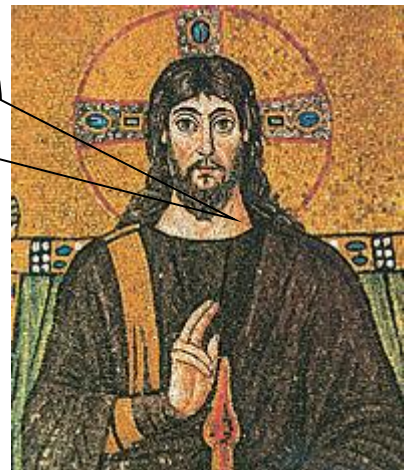

_____ - _____

.3

באתי
לבשר
משהו!

+ שם נוסף לירושלים

_____ ת - _____

4.

5. מי שמחפש טוב-טוב בסוף

6.

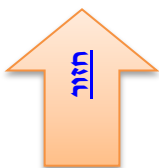

+

תשובות למורה

- 1. גבעת שאול
- 2. גשר המיתרים
- 3. מבשרת-ציון
- 4. נחל שורק
- 5. מוצא
- 6. הר נוף

הוראות

1. כל חוליה תקבל תמונות של מתקנים חקלאיים שונים ששימשו בהר.
2. בהינתן האות, על כל חוליה לאתר כמה שיותר מתקנים חקלאיים בעשר דקות.
3. על החוליות להראות למש"צים את המתקנים שמצאו, אם צדקו, יזכו בנקודות.
4. בנוסף, על כל חוליה להמציא ריקוד שבו היא מתארת את ייצור היין בגת.

הערות למורה

1. המש"צים יעניקו ניקוד לריקודים בהתאם ליצירתיות.
2. מומלץ לבחור שיר להשמעה בזמן הריקוד.
3. **הסבר:** מה שאנו רואים לפנינו זהו אזור תעשייה קדום. כמות המתקנים החקלאיים היא עצומה, דבר המעיד על פעילות רבה שהייתה במקום ועל גודלו של היישוב.

בית בד-המפרכה

שלהם ערכת המחשות להדרכת ידיעת הארץ חיל החינוך והנוער

בור מים

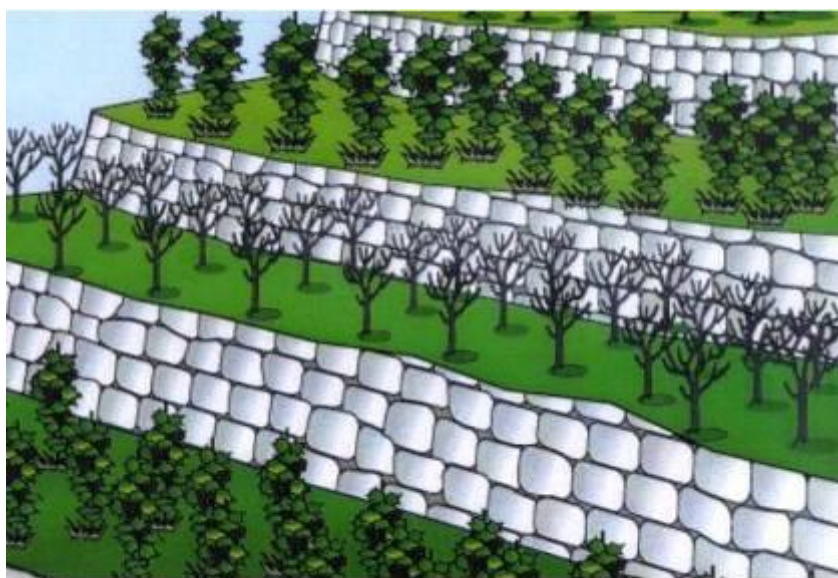

שלהם ערכת המחשות להדרכת ידיעת הארץ חיל החינוך והנוער

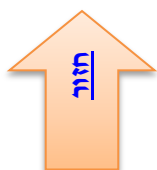
גת חצוב בסלע

שלהם ערכת המחשות להדרכת ידיעת הארץ חיל החינוך והנוער

שלהם ערכת המחשות להדרכת ידיעת הארץ חיל החינוך והנוער

ניבים וביטויים בשפה העברית (4)

מתחו קו בין הביטוי לפירושו.

פירוש

ביטוי

1 הַרְבֵּה זְעָה תִּמְחָה מֵעַל פְּנֵיךְ
במאמציד להתקיים.

1

א טוב שם טוב משמן טוב

א

2 גרם להגדלתו של רוגז או ריב.

2

ב נרו יאיר

ב

3 השפור אינו נזָהר בְּדַבְּרָיו
ועלול לגלות סודות.

3

ג כד הקמח לא תכלה,
וצפחת השמן לא תחסר

ג

4 אחול לחיים ולהצלחה.

4

ד בזיעת אפיך תאכל לחם

ד

5 המצב הפלפלי יהיה טוב.

5

ה הוסיף שמן למדורה

ה

6 דברים יקרים ועושר חשובים פחות משמו
הטוב של האדם.

6

ו נכנס יין יצא סוד

ו

חזר

צמחים ועצים שבמסלול (5)

צילומים : תומר ליאני וויקיפדיה

תחרות שיח, עץ ומטפס בחורש הים תיכוני	חברי החוליה שלום! החורש הים-תיכוני מאפיין אקלים ים-תיכוני, שבו עונה יבשה וחמה בקיץ ועונה גשומה – בין 400 מ"מ ל-1,000 מ"מ גשם בשנה – בחורף. החורש הים-תיכוני מאופיין במגוון עצום של שיחים, של עצים ושל מטפסים. האם תצליחו לזהות את אלו שתמונתם בידכם? המשימה : עליכם לצלם כל שיח, עץ ומטפס שתזהו עד לרגע שיוכרז סיום המשימה. תנצח הקבוצה שתצליח לאתר את מרבית הצמחים!

[אורן ירושלים](#)

[קיסוסית קוצנית](#)

סירה קוצנית

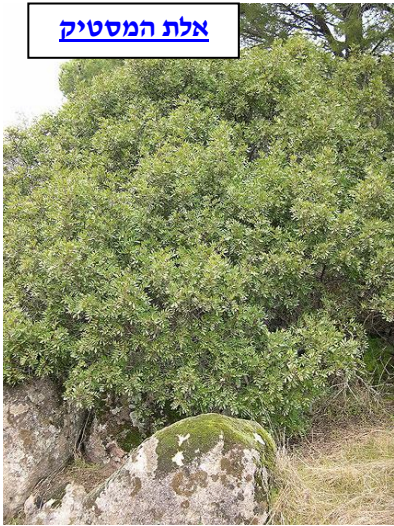
אלון מצוי

אלה ארץ-ישראלית

אלת המסטיק

מרווה משולשת

לוטם שעיר

פיגום מצוי

חרוב מצוי

זית אירופי

חזור

אגדת החליל בנחל חלילים

לפני הרבה הרבה שנים, כאן, ממש מעל נחל חלילים, בכפר הערבי קולוניה, חי חילוף עשיר מאוד שהיו לו אינסוף עדרי צאן ובקר וגם בת אחת יפהפייה, פטימה שמה.

יום אחד... היה לילה!

ובאותו לילה, חגגה פטימה במלאות לה שנים-עשר אביבים. בסוף המסיבה הגדולה, באה לפני אביה והחלה

בוכה: "יה באבא, יה באבא..."

"מה יש לך, בתי?" שאל האב.

"תראה אותי, כבר בת שתים-עשרה ועוד לא נשואה... מה יהיה עליי? עוד מעט אהיה זקנה, ואף נסיך כבר לא

ירצה אותי..."

החילוף העשיר הרים גבה ואמר: "אל תדאגי, ילדתי, עוד החודש נחתן אותך אינשאללה."

כינס החילוף את יועציו הרבים ודרש פתרון מידי לבעיית בתו פטימה. "אני רוצה שתמצאו דרך לגלות מי באמת

ראוי לבת שלי." אמר החילוף.

היועצים החלו להעלות את הצעותיהם:

"שיהיה לוחם גדול."

"שיהיה עשיר לפחות כמו החילוף."

"שיהיה ישר."

וכו' וכו' וכו'.

"לא!" אמר החילוף, "משהו חסר לי... איזה מבחן אופי מעניין..."

"אני יודע!" צעק אחד היועצים, "יש לחילוף עדר אחד של כבשים משוגעות שאספנו מכל העדרים. כל הכבשים

שבו אינן ממושמות ובורחות מיד כשמשחררים אותן לרעות בשדה. נודיע כי מי שיצליח להנהיג את הכבשים

ולהחזירן שלמות ובריאות לדיר במשך שלושה ימים הוא יתחתן עם פטימה!"

"יפה!" אמר החילוף, "מבחן זה מוצא חן בעיניי שכן הוא מחייב שהנבחן יהיה אדם אמיץ, מנהיג טבעי ובעל

תושייה! כזה חתן אני רוצה לבתי."

וכך יצאו הכרוזים לכל הכפרים בסביבה להודיע את מצוות החילוף.

למחרת הפרסום, עלו ובאו לכפר עשרות צעירים שביקשו להתחתן עם פטימה. התור היה אינסופי, והמבוכה

גדולה.

"איך ניפטר מכולם?" שאל החילוף את יועציו, שכן לפי המנהג היו אלה אורחיו, והיה עליו לדאוג להם למים,

למזון וללינה עד שיוודע מה יהיה גורלם. במקרה זה, זה היה הון תועפות.

"אני יודע!" צעק שוב היועץ הנוצץ, "נודיע שמי שייכשל במשימה ראשו ייערף בחרב החילוף..."

ובאמת, שניות מספר מפרסום ההודעה, התקצר לו התור מעשרות רבות לשלושה אמיצים.

הראשון ניסה את מזלו ו... נכשל כבר ביום הראשון.

ראשו נערף וגולגל אל הנחל.

מיותר לציין כי השניים האחרונים עלו על סוסיהם וברחו כל עוד נפשם בם!

באה פטימה לפני אביה ובכתה בכי מר: "יה באבא, יה באבא, איך עשית לי את זה?"

עכשיו בטוח לא יתחתנו אתי כי כולם יפחדו למות. בשביל מה עשית את זה?

אני אשאר ערירית ובודדה?"

"אל תדאגי," אמר הח'ליף, "הכול מן השמים, וגם הזיווג שלך יבוא."

פטימה הלכה בוכה לחדרה מחוסרת תקווה.

באותו זמן, גרו במורד הנחל רועה הצאן עבדללה הזקן ובנו סאלח, בחור חמד שהתייתם מאמו בגיל צעיר ושגר עם אביו בדיוק פה, במערה שבה אנו יושבים עתה. אם תסתכלו, תראו עוד שאריות פיח על התקרה מן המדורות שהבעירו סאלח ואביו מדי ערב כדי לבשל מעט תה וכדי לאפות פיתות על סג'.

בקיצור, השמועה על סיפורה של פטימה הגיעה גם לאוזני גיבורנו סאלח, שנפשו יצאה בגעגועים לפטימה היפה. סאלח ידע שבימים כתיקונם אין לו סיכוי להתחתן עם בת של ח'ליף, אבל כיוון שהחליף התנה את החתונה במבחן אובייקטיבי, יש סיכוי אפילו לבן עניים כמוהו לזכות בפיס הגדול: בפטימה!

"אבא!" קרא סאלח, "אולי אגש לח'ליף ואציע עצמי כחתן? האעמוד במבחן?"

"רעיון מצויין!" שמח האב, "רק אל תשכח לקחת אתך את זה," והאב הזקן הושיט לסאלח חליל רועים עשוי עץ זית עתיק.

"חליל?" שאל סאלח, "למה זה טוב?"

"זהו לא חליל רגיל," השיב האב, "זהו חליל קסמים אשר מנגן מנגינת קסמים הגורמת לכבשים להסתדר מיד בשלשות ולצעוד אחר המחלל עד לחווה."

"וואו!!!" צעק סאלח, "אם כן, אני מסודר! תודה אבא!!!"

וכך הלך לו סאלח בצעדים מהירים אל ביתו של הח'ליף. בכניסה, עצרוהו השומרים: "לאן?!"

"לח'ליף!" השיב סאלח בחוצפה נעריית.

"לח'ליף?" התגלגלו השומרים מצחוק, "אתה?! בסמרטוטים האלה? לך מפה מיד, חצוף!"

עוד הם צועקים, והנה נשמע קולה הצעיר של פטימה: "תפסיקו מיד! זאת זכותו המלאה לבוא לפני אבי!

תנו לו מיד להיכנס!"

"כן, גבירתי!" השתחוו שני השומרים לנסיכה הצעירה ומילאו פיהם מים. סאלח נכנס ונעמד לפני הח'ליף.

"שלום אדוני!"

"שלום שלום," השיב הח'ליף, "מה מביאך לפה?"

"אני רוצה לנסות את מזלי בקשר לפטימה בתך..."

הח'ליף נחנק קלות, "אתה?!" ובגופו עברה צמרמורת לרגל המחשבה כי רועה צאן בן עניים זה חושב שהוא

ראוי לבתו. "מה, לא שמעת מה קרה לאחרון שניסה?" שאל הח'ליף בציניות.

"שמעתי גם שמעתי," ענה סאלח שלנו, "ובכל זאת הנני מבקש שתינתן לי הזכות לעמוד במבחן שהציב

הח'ליף!"

"יהי כרצונך," השיב הח'ליף והוסיף: "רק זכור מה קורה למי שנכשל..."

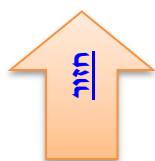
"אל תדאג," השיב סאלח בביטחון, "אני אעמוד במשימה!"

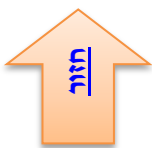
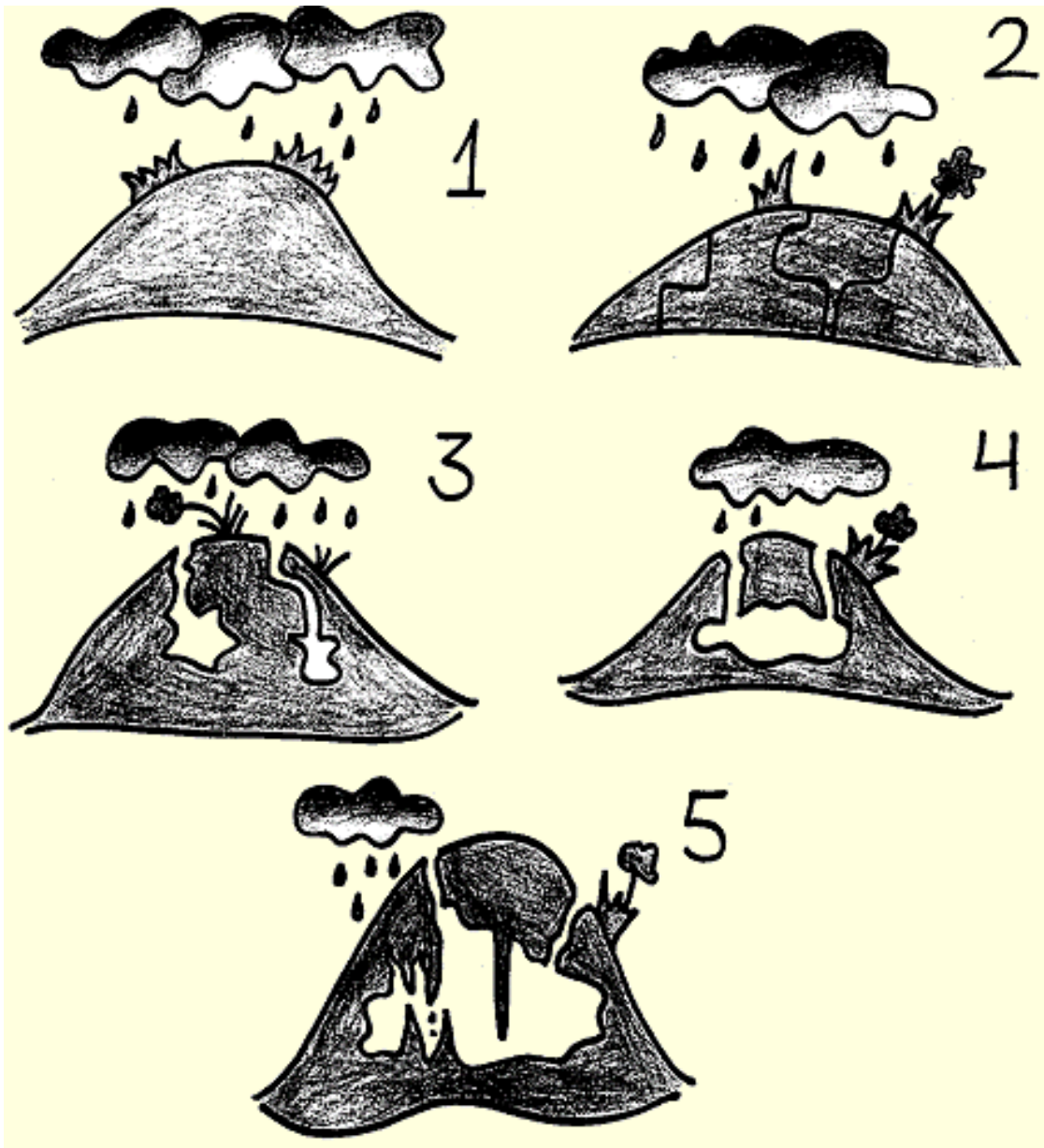
יצא סאלח עם עדר "המשוגעות", ומיד ברחו הכבשים לכל עבר. אך הוא לא נלחץ כלל והחזיק בסוד את חלילו הקסום.

לפנות ערב, הוציא את חלילו, ומיד כשהניח את החליל בפיו ונפח קלות, יצאה מנגינה מיוחדת במינה לחלל

האוויר...

תוך שניות, התייצבו כל הכבשים בסדר מופתי והחלו צועדות אחרי סאלח חזרה לכפר.
סאלח נכנס לכפר וכל הכבשים אחריו, ולתדהמתם של התושבים, של היועצים ושל הח'ליף, החזיר את הכבשים
למקומן כאילו לא קרה דבר!
"לילה טוב, צעק לכולם, "נתראה מחר."
וכך היה, ולמחרת אירע אותו סיפור בדיוק!
ביום השלישי, עם צאתו לדרך שמח וטוב לב, צעק ליועצים: "תתחילו בהכנות לחתונה, חבל על הזמן, עליכם
לשחוט כבשים, להזמין אנשים, קדימה!"
האנשים הביטו בו כחולמים ולא ידעו מהו הסוד שאותו הנער מסתיר.
בסוף אותו יום, הגיעה השעה הגדולה לאסוף את הכבשים ולעלות לכפר, אך אבוי! שוד ושבר! החליל! החליל
המיוחד, הקסום, נעלם כלא היה... מישהו גנב אותו מתרמילו כשישן!! מה עושים עכשיו?
סאלח שלנו כמעט איבד את עשתונותו, כל הכבשים היו פזורות ברחבי הנחל, ולא היה כל סיכוי להביא אותן
בזמן אל הכפר בלי החליל הקסום...
בדמיונו ראה איך ראשו ייערף חלילה. ומה יהיה עם אביו הזקן?
ואז, פתאום, החלה רוח חזקה מנשבת, הולכת ומתחזקת.
"אוי ואבוי," חשב סאלח, "עכשיו ממש אין לי סיכוי, עם רוח כזו! אכנס למערה, ומה שיהיה יהיה!"
הרוח הלכה והתחזקה, ואז קרה הבלתי-ייאמן: מפגש הרוח עם החלילים הרבים שבמערה, ממש פה, איפה שאנו
יושבים, עשתה את המערה לחליל אחד גדול, שהפיק – באורח פלא – את מנגינת הקסם!
תוך שניות התקבצו ובאו כל הכבשים אל המערה, הסתדרו בשורה ונעמדו.
סאלח לא בזבז שנייה, מיד לקח חבל ארוך וקשר את הכבשים זו לזו והחל עולה אתן לכפר.
"תודה!!" צעק לרוח, "הצלת את חיי ואת מזלי!"
סאלח הגיע אל הכפר, לשאגות השמחה של האנשים הרבים שחיכו לראות את סוף הסיפור, והשמחה הייתה
גדולה.
ומאז ועד היום, קוראים לנחל: **נחל חלילים!**

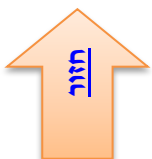
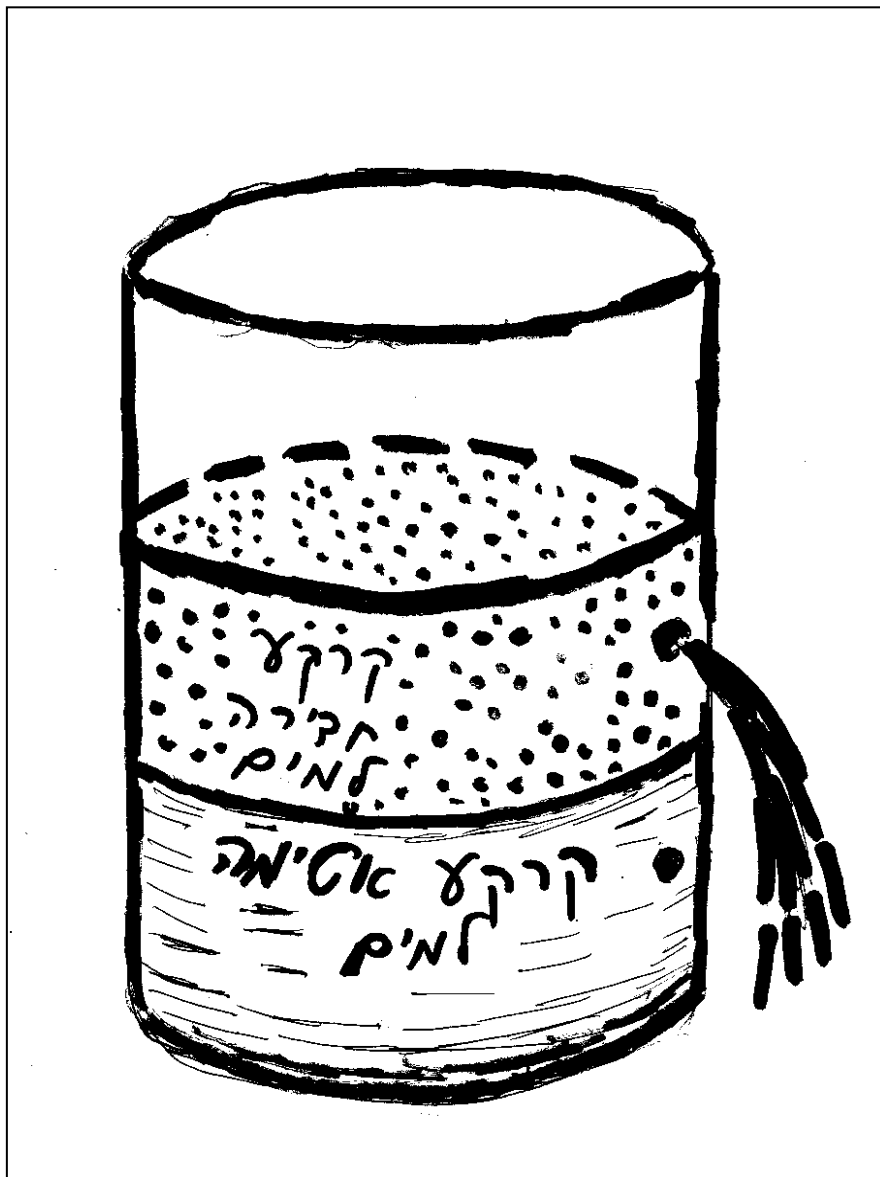

היווצרות מעיין שכבה (8)

הדגמה באמצעות בקבוק

יש לחתוך בקבוק קנקל באמצעו ולמלא את חלקו התחתון באדמה אטימה למים. אפשר למלא בחוואר במוצא, בחרסית או בחמרה. על גבי שכבה זו, יש לשים שכבה נוספת חדירה למים (חול או סלע גיר כתוש). כעת יש לנקב במסמר שני חורים בקנקל: אחד באמצע השכבה האטימה ואחד באמצע השכבה החדירה. כעת יש לשפוך כחצי כוס מים לתוך הקנקל ולעקוב אחר תנועת המים. נראה כיצד המים מחלחלים לאטם, מגיעים עד לשכבה התחתונה ואינם לא מסוגלים לחלחל מתחת לה (השכבה נשארת יבשה, והחור התחתון אינו דולף). המים מחלחלים דרך החור העליון, והשכבה העליונה (האקוויפר) נעשית ספוגה כולה מים.

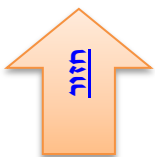
זוהי את האתר (9)

מתוך: ויקיפדיה

צילום: רונית בין

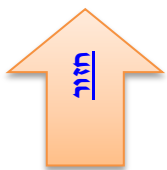
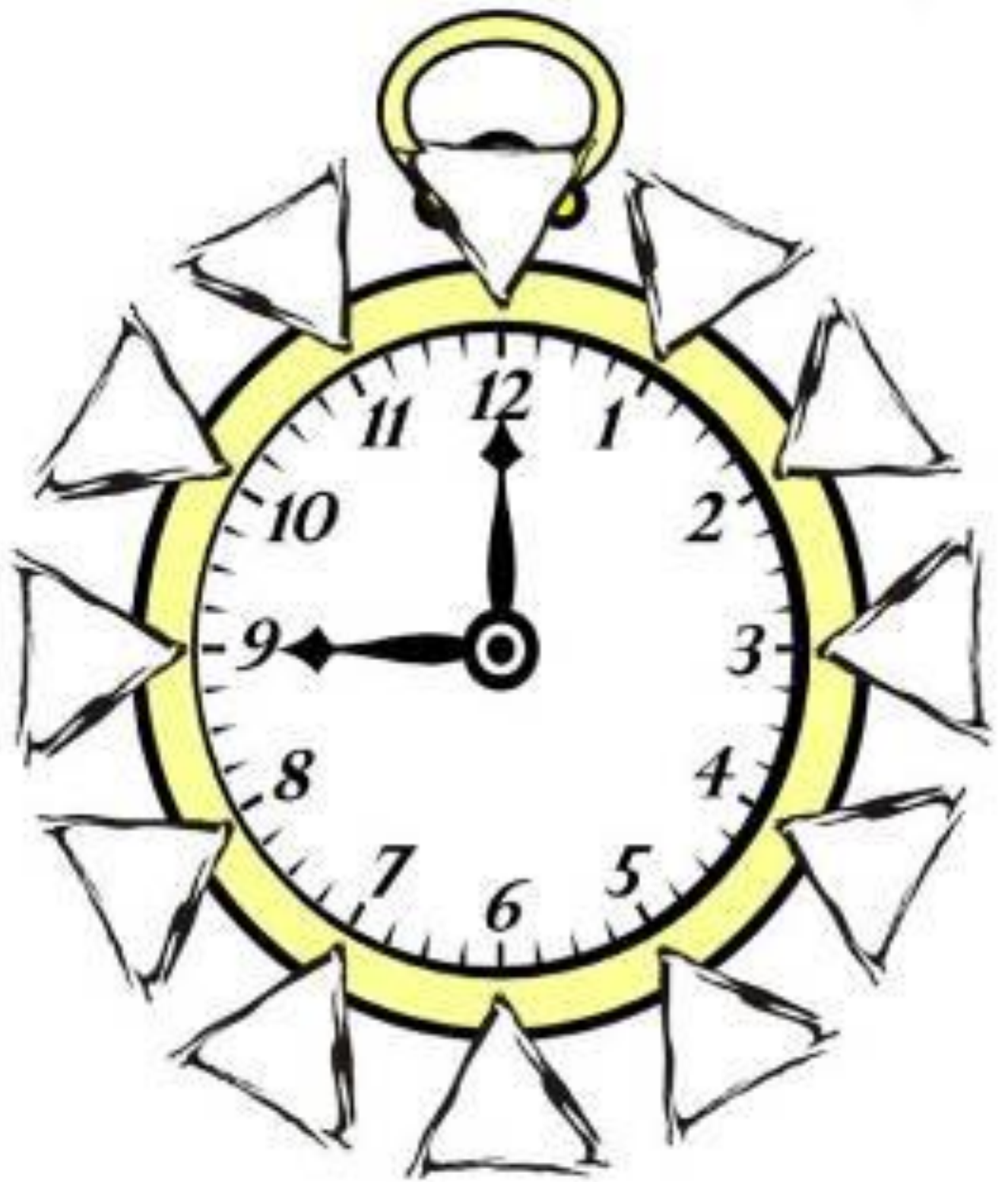
שעון פגישות (10)

הוראות למורה

1. כל תלמיד יקבל שעון שבו מסומנות השעות מ-1 ועד 12.
2. על המורה לקבוע לוח פגישות תמידיים בכל אחת משעות השעון.
3. במהלך המסלול, המורה או המש"צ יכריז מפעם לפעם על השעה (לדוגמה: שימו לב, השעה עכשיו 6). התלמידים צריכים להיפגש עם מי שנקבעה להם פגישה אתו ולשוחח.
4. בשיחה, עליהם לדבר על נושאים קבועים מראש או על נושאים כלליים (מומלץ לקבל ממחנך הכיתה נושאים שרלוונטיים לכיתה).

דוגמות לנושאים לשיחה עם תלמידים

1. המאכל האהוב עליך.
2. ספר שקראת לאחרונה.
3. מה עדיף בעיניך: שוקולד השחר או נוטלה.
4. בעל חיים שאתה אוהב במיוחד.
5. יש"מ של"ח שאהבת במיוחד עד כה.
6. טיול מעניין שהיית בו לאחרונה.
7. מקום שאליו היית רוצה להגיע.
8. מקצוע שאתה אוהב ללמוד במיוחד.
9. סרט מעניין שראית לאחרונה.
10. סוג מוזיקה שאתה אוהב לשמוע.
11. אם היית צריך לוותר על אחד החושים, איזה חוש זה היה.
12. כשתהיה גדול, תרצה להיות...

המסר הערכי: באחריותי לחזק את הזיקה שלי למורשת התרבותית של עם ישראל, הנטועה בהר, כיסוד לזהות היהודית והלאומית שלי, בגילוי סובלנות למגוון הדעות שבחברה הישראלית.

כללי שיחה

- א. שיחה במעגל.
- ב. דיבור ברשות.
- ג. משפט קצר.
- ד. הקשבה.
- ה. תגובה עניינית ולא-שיפוטית.

שאלות מנחות

- ערכים תרבותיים רוחניים המשמעותיים לזהותנו היהודית והלאומית התפתחו ברצועת ההר.**
- א. מה למדנו היום שהיה חדש עבורך?
 - ב. אילו תופעות מהתופעות שאליהן התייחסנו במהלך הישי"מ מבטאות את הקשר בין התרבות החומרית בהר לתרבות הרוחנית של עם ישראל?
 - ג. התרבות הרוחנית קיימת בעם ישראל מדורות, והיא מתבטאת במועדים, בחגים, בטקסים, בשפה. על מה זה מלמד? מה זה אומר לגבינו היום?
 - ד. **דילמה: המורה יעלה לדיון דילמה בסוגיית ההר המרכזי במציאות של היום, במטרה לשקף את הדעות הרווחות בחברה הישראלית ולקיים שיח סובלני למרות הדעות המנוגדות.**

הגבעה שבין בית-אל (צפון הרי יהודה) לשילה (דרום השומרון) מפורסמת ביופייה. מן הגבעה התלולה, נשקפים נופי הארץ המגוונים – אפשר לראות ממנה את בקעת הירדן וכן את מישור החוף.

בגבעה נתגלו שרידים מתקופת בית ראשון (מלכות ישראל הקדומה). בין השרידים היו חרסים עבריים ומתקנים חקלאיים קדומים, כגון גת ובית בד לייצור שמן.

קבוצת צעירים מיישובי האזור שטיילה בגבעה הביעה רצון להקים עליה יישוב חדש ולפתח את הסביבה.

במשרד הביטחון, עמד דויד, האחראי על מתן היתרי התיישבות, בדילמה: מצד אחד, הוא מעוניין לממש את החזון הישראלי של יישוב הארץ, לקדם את פיתוח הגבעה ואת הקמתו של יישוב עברי חדש.

מצד אחר, ערבים מן הכפר השכן טוענים כי הם בעלי הקרקע וכי יש בידיהם שטרות קניין מן התקופה הטורקית. כמו כן, הם נוהגים לרעות את הצאן שלהם בשטחי הגבעה.

שנתו של דויד נדדה, מחר עליו לקבוע את עמדתו ולהחליט על גורל הגבעה.

לו הייתם **דויד**, מה הייתם מחליטים ומדוע?

ה. שיקוף השיח שהתקיים בין התלמידים

1. כיצד אתם מתארים את צורת הדיון ואת השיחה ביניכם? (הקשבה או חוסר הקשבה, אלימות מילולית או דיבור נעים ומכבד וכו', המורה יעלה סיטואציות ממה שראה אגב השיחה.)
2. האם צורת הדיון והשיח ביניכם משקף את מה שקורה בחברה הישראלית בנושא ההר והתנחלויות? פרטו. (ראו בהמשך: **למורה** – מהי המחלוקת, הדעות הרווחות.)
3. מה בשיח דורש שיפור ומה ראוי להתקיים אם רוצים לקיים בינינו שיח סובלני גם בסוגיות השנויות במחלוקת?

נסיים את השיחה בקטע "עונג ארץ ישראל", מתוך "רשמי דרך" של יצחק בן-צבי, הנשיא השני של

מדינת ישראל

"מראשית ימינו בארץ הרבינו להתהלך בה. בכל יום חופשה היינו עורכים, רחל ואני ועמנו עוד חבר או שניים, טיולים ארוכים וקצרים ברחבי הארץ ובסביבה הקרובה לירושלים.

הטיולים ברגל גרמו לנו עונג מיוחד במינו – עונג ארץ ישראל. בהתרחקנו מהעיר והמונה, התאחדנו לא רק עם הטבע, עם טבעה של המולדת, אלא חזרנו אל הדורות הקדומים, אל דורות אבותינו שצלליהם מרחפים עד היום על הריה ועמקיה, חורבותיה ושממותיה. מהטיולים הללו למדנו את העבר ואת ההווה, ובהם חלמנו על העתיד."

יצחק בן-צבי (1972), **רשמי דרך**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

למורה

בחברה הישראלית מוסכם שההר הוא ערש האומה היהודית, ועם זאת יש מחלוקת ביחס למעמדו של אזור ההר בעידן של שלום.

המחלוקת – הדעות הרווחות

1. **חסידי ארץ ישראל השלמה**: רוב הזרם הדתי-ציוני תומך בתנועת "גוש אמונים" – הרואה בהקמת מדינת ישראל שלב בתהליך הגאולה של עם ישראל בארץ ישראל, והטוענת שאין לעצור בו עד השלמתו המלאה.
2. **המפלגות החילונית-הימנית**: קבוצה זו טוענת כי עד אשר יכירו הערבים באמת ותמים בזכותו של העם היהודי למדינה עצמאית בארץ ישראל, השמירה על מרחב ביטחוני מקסימלי היא חיונית לביטחון ישראל.
3. **חסידי הפשרה הטריטוריאלית**: מאמינים כי השמירה על אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל ועל ביטחונה הלאומי תושג דווקא באמצעות הסכמי קבע עם מדינות האזור – שיהיו מעוגנים בהחלטות בינלאומיות, בנוסף לתנאים אחרים, כמו עליונות צבאית.
4. **שתי מדינות**: התומכים בגישה זו טוענים שיש צורך לוותר על חלקים מארץ ישראל במטרה לשמור על רוב יהודי בתחומי הארץ.

[דברים יא, י-יא](#)

[דברים יא, יד](#)

[יהושע יז, יד-יח](#)

[יהושע יח, טו](#)

[יהושע יח, כו](#)

[שופטים ב, י](#)

[ישעיהו ה, א-ו](#)

ביבליוגרפיה מומלצת

אביצור, שמואל (1976), אדם ועמלו, אטלס לתולדות כלי עבודה ומתקני יצור בא"י, ירושלים: כרטא.
בן-יעקב, יוחנן (1995), אהבת נוף וזיקת מולדת – לקט קטעי מקרא ועיון למדריך ולמסייר בארץ ישראל, בית ספר שדה כפר-עציון.

דורון, גלית (2001), לטייל עם התנ"ך, תל-אביב: כנרת, פרק 13.
הופמן, יאיר (1999), "ספר ישעיה", בתוך: גרשון, גליל (עורך ראשי), עולם התנ"ך, תל-אביב: דברי הימים.

הראובני, נגה (1980), טבע ונוף במורשת ישראל, נאות-קדומים, פרק א'.
הראל, מנשה (2005), קדמוניות נופי ארץ ישראל – הביוגרפיה של העם על-פי הגיאוגרפיה של הארץ, אור-יהודה: זמורה-ביתן.

כץ, חיה (2008), ארץ דגן ותירוש... ארץ זית יצהר ודבש: הכלכלה בממלכת יהודה בתקופת בית ראשון, ירושלים: יד בן-צבי.

מירון, אייל (2006), ירושלים וכל נתיבותיה, ירושלים: יד בן-צבי.
שפניר, יוסי ורוזנסון, ישראל (תשס"ג), מקורות על מקומות – מורשת ישראל בשדה, ירושלים: החברה להגנת הטבע בשיתוף גף שלי"ח במינהל חברה ונוער.

קישורים אינטרנטיים נוספים

[הרהורים על התנחלות בני ישראל בהר](#) – דן אבידן, אתר מינהל חברה ונוער.

[חקלאות קדומה בהר הנגב](#) – זהר לפיד, טבע הדברים.

[מצגת: היווצרות ההר וחקלאות מסורתית במדרגות](#) – חגית פרלמן.

[נופי החקלאות הקדומה בהרי יהודה](#) – מצגת של מוטי קפלן, רשות הטבע והגנים.

[נחל חלילים עינות תלם](#) – טיולי.

[ניבנון](#) – ניבים, מטבעות לשון ופתגמים.

[סיור אינטראקטיבי בבתי ליפתא](#) – יוטיוב.

[עמק הארזים](#) – ויקיפדיה.

[שביל ירושלים – להגיע לעיר הבירה דרך הטבע](#) – ynet.

[שמורת טבע נחל חלילים](#) – החברה להגנת הטבע.

